

Jankowska, Dobrochna

W kwestii obrządku pogrzebowego KPL na ziemiach polskich – stare i nowe problemy

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. M, Řada archeologická.
2009-2010, vol. 58-59, iss. M14-15, pp. [263]-275

ISBN 978-80-210-5654-1

ISSN 1211-6327

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/125724>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

DOBROCHNA JANKOWSKA

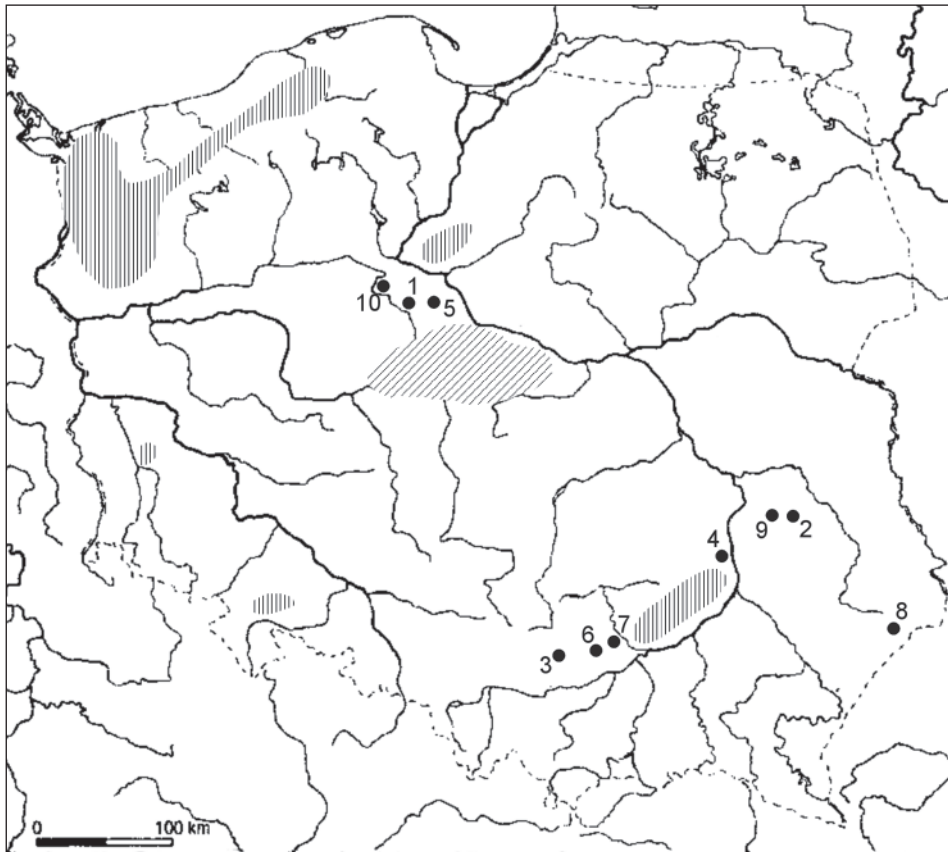
W KWESTII OBRZĄDKU POGRZEBOWEGO KPL NA ZIEMIACH POLSKICH – STARE I NOWE PROBLEMY

Kultura pucharów lejkowatych (KPL) – jedna z najważniejszych jednostek kulturowych w neolicie dorzecza Odry i Wisły – jest przedmiotem studiów badaczy polskich od prawie 80 lat. Jednak ani przyrost źródeł i ich wszechstronne opracowanie ani najbardziej wnikliwe i oparte na najnowocześniejszych teoriach interpretacje nie zbliżają nas, moim zdaniem, do uchwycenia istoty tego zjawiska, czy też procesu, którego materialnym przejawem jest to, co nazwaliśmy KPL, a czego skutkiem było rozprzestrzenienie się gospodarki rolniczej niemal na cały obszar Niżu Polskiego i zapewne skuteczna neolityzacja większości rdzennych mieszkańców tego obszaru, a w dalszej kolejności także istotne zmiany kultury części społeczności późnowstęgowych, zamieszkujących tereny lessowe w górnych odcinkach dorzeczy obu głównych polskich rzek. Pogłębione studia nad wymienioną kulturą prowadzą nieodmiennie do konstatacji, że jest to jednostka niezmiernie wewnętrznie zróżnicowana, przy czym zróżnicowanie to dotyczy wszystkich aspektów tej kultury, a zasięgi a także chronologia występowania w niej poszczególnych cech czy tendencji nie pokrywają się. Widać coraz wyraźniej, że próby badania tej kultury w tradycyjnym ujęciu kulturowo-chronologicznym są skazane na niepowodzenie. W literaturze polskiej pojawiają się w związku z tym coraz częstsze, mniej lub bardziej udane próby innego opisanie tego zjawiska (np. KRUK – MILISAUSKAS 1999).

Obok refleksji teoretycznej niezmiernie znaczącym faktem w najnowszych studiach nad omawianą kulturą jest poszerzenie bazy źródłowej, uzyskane dzięki rozwojowi badań ratowniczych na trasach wielkich inwestycji oraz programowi badań nieinwazyjnych, głównie zdjęć lotniczych. Obie te akcje, szczególnie ta pierwsza, przyczyniły się do odkrycia szeregu stanowisk tam, gdzie archeolog wcześniej z różnych względów nie docierał. Niestety, metodyka badań ratowniczych, dopuszczająca stosowanie uproszczonych procesów eksploracji i dokumentacji a także typowy dla takich wykopalisk pośpiech i praca w ekstremalnych często warunkach pogodowych, szczególnie niekorzystnie działają w przypadku obiektów z epoki kamienia. Notujemy więc imponujący ilościowo przyrost rozpoznanych wykopaliskowo stanowisk, często o wielkim potencjale informacyj-

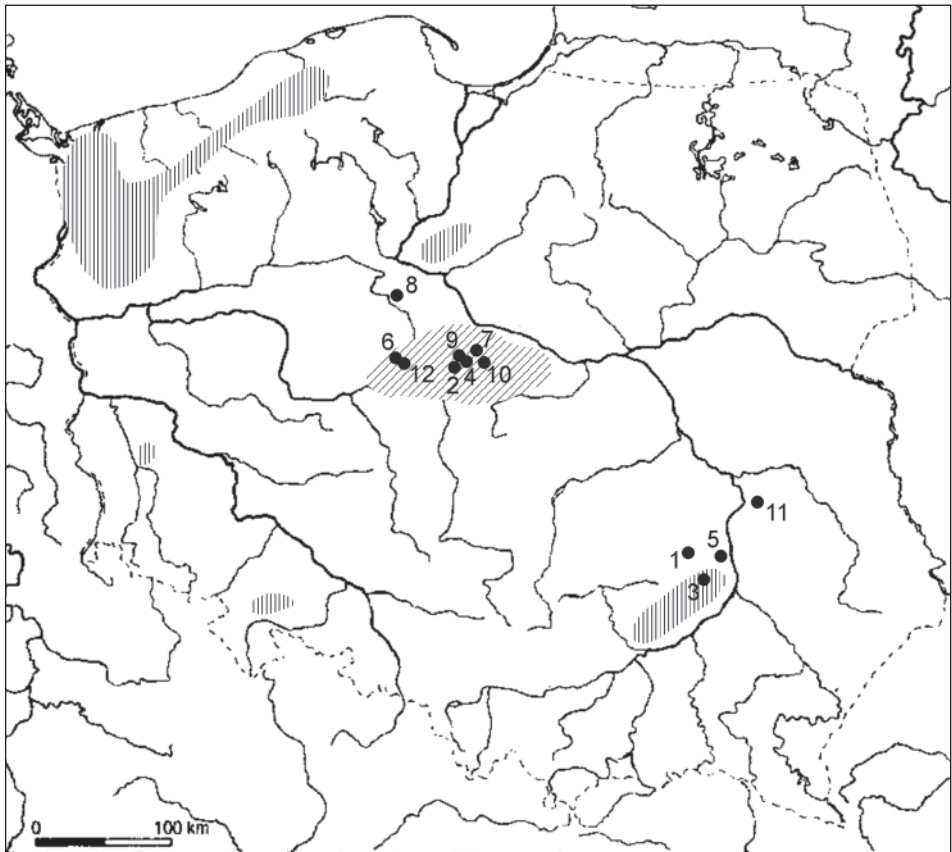
nym, których wartość poznawcza, z przyczyn nie do końca od archeologa zależnych, jest niestety stosunkowo niska. Natomiast dzięki zdjęciom lotniczym czy prospekcjom geofizycznym udało się kilkakrotnie sformułować zwycięskie projekty badawcze, pozwalające na sfinansowanie wykopalisk z prawdziwego zdarzenia (np. badania w Słonowicach: DABAS et al. 1993).

Jednym z najbardziej frapujących zagadnień w badaniach nad KPL jest kwestia jej obrządku pogrzebowego. Na gruncie polskim rozpatrywana była ona do niedawna głównie przez pryzmat tzw. grobowców kujawskich z marginalizowaniem innych form chowania zmarłych, a także relacji między przejawami obrządku „megalitycznego” i „niemegalitycznego”. Do dnia dzisiejszego zresztą nie udało się uzgodnić, czy „grobowiec kujawski” jest, czy nie jest megalitem, a także, jakie jest miejsce tej konkretnej formy w ramach tzw. „grobowców bezkomorowych”. Nagminnie

Ryc. 1. Obszary występowania bezkomorowych grobowców megalitycznych oraz lokalizacja stanowisk z „megaksylonami”. Zaszrafowane pionowo – grobowce megalityczne i ich naśladownictwa z obstawą z płytek wapiennych; ukośnie – grobowce kujawskie. 1 – Inowrocław 95; 2 – Lublin-Sławinek 2; 3 – Niedźwiedz 1; 4 – Pawłów 3; 5 – Podgaj 7A; 6 – Słonowice 5; 7 – Zagaje Stradowskie; 8 – Łubcze 25; 9 – Miłocin-Kolonia 1; 10 – Łącko 6 (według SOCHA 2008, z uzupełnieniami).

w literaturze polskiej obu nazw używa się zamiennie, mimo, że nie tylko różnią się one dość znacznie szczegółami technicznymi, lecz także prawdopodobnie ich geneza może być inna (JANKOWSKA 1999; 2005). Bardzo ciekawą propozycję w tej ostatniej kwestii wysunął niedawno S. Rzepecki (2004, 153–170), wiążąc grobowce kujawskie genetycznie z bezkomorowymi konstrukcjami typu Passy. W ostatnich latach największą dyskusję wzbudzają jednak odkrycia obiektów sepulkralnych nazywanych „megadendronami” lub „megaksylonami”. O możliwości budowania przez ludność KPL, zamieszkałą w strefie pozbawionej gładów narzutowych, konstrukcji drewnianych naśladowujących kształtem i rozmiarami kamienne grobowce bezkomorowe wspomniano w literaturze już w początkach lat 60-tych 20 wieku w związku z odkryciami w Zagajach Stradowskich (GROMNICKI 1961). Informacja ta jednak nie wzbudziła szerszego zainteresowania. Sytuacja zmieniła

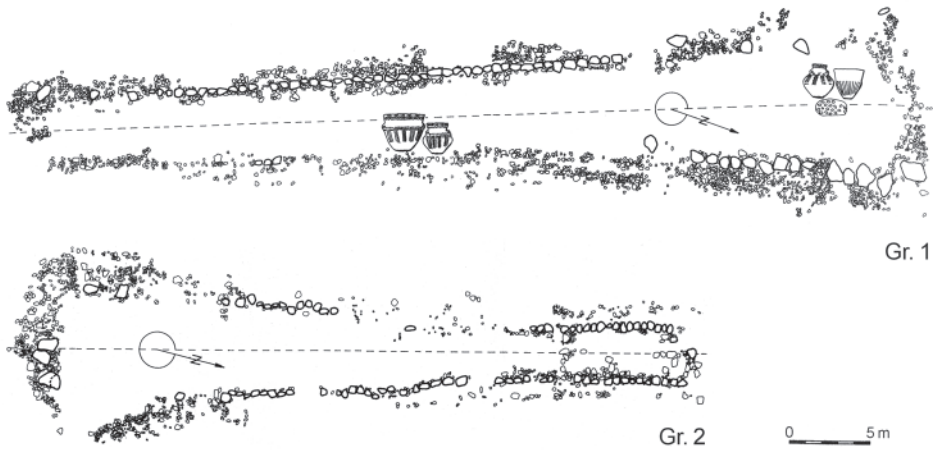
Ryc. 2. Lokalizacja stanowisk z obiektami zawierającymi drewniane „chata” lub „przedśionki”.
 1 – Broniszowice 5; 2 – Gaj 1; 3 – Malice Kościelne 1; 4 – Obalki 1; 5 – Pawłów 3; 6 – Zberzyn
 3; 7 – Leśniczówka 1; 8 – Łącko 6A; 9 – Samowo 1; 10 – Wietrzychowice 1; 11 – Karmanowice
 35; 12 – Zberzynek 4 (według SOCHA 2008, z uzupełnieniami).

się pod koniec lat 80-tych, a w ciągu następnego dziesięciolecia podjęto prace wykopaliskowe na przynajmniej 8 stanowiskach zaliczanych do grupy południowo-wschodniej KPL, na których wystąpiły różne formy grobowców, skonstruowanych z użyciem budulca drewnianego (ryc. 1 i 2). Oprócz tego zbadano także kilka cmentarzysk płaskich. Badania te prowadzono zarówno na stanowiskach nowo odkrytych (np. Malice Kościelne, Pawłów) jak i na obiektach znanych od dawna i nawet wcześniej częściowo badanych (Zagaje Stradowskie), ale które dopiero w momencie wzrostu zainteresowania megaksylonami stały się godne sfinansowania (Broniszowice, Stryczowice VII).

Spektakularne odkrycia w Polsce południowo-wschodniej zainspirowały także niektórych badaczy Niżu. Pojawiły się próby reinterpretacji niektórych stanowisk (Łącko) oraz hipotezy zakładające możliwość budowania z użyciem drewna grobowców lub swoistych „przestrzeni cmentarnych” w czarnoziemnej części Kujaw (KOŚKO 2006; DOMAŃSKA 2006). Niezwykle istotnym odkryciem ostatnich lat było także zlokalizowanie cmentarzyska z grobowcami bezkomorowymi na Dolnym Śląsku (Muszkowice 18), dokąd, jak wcześniej sądzono, idea megalityczna nigdy nie dotarła (WOJCIECHOWSKI 2005). Jest bardzo prawdopodobne, że w niedalekiej przyszłości takich odkryć będzie więcej zarówno na Dolnym Śląsku jak i w lasach Ziemi Lubuskiej, gdzie archeologiczne prace penetracyjne dopiero się rozpoczynają.

Problemowi obrządku pogrzebowego KPL została poświęcona międzynarodowa konferencja, która odbyła się w Igołomi w 2002 roku. Jej uczestnicy mieli, poza prezentacją najnowszych materiałów, podjąć próbę wypracowania wspólnego stanowiska w kwestiach terminologicznych, szczególnie zaś odnieść się do interpretacji obiektów określanych jako megaksylony. Okazało się jednak, że byłaby to próba – w warunkach konferencyjnych – przedwczesna. Niemniej publikacja materiałów posesyjnych (LIBERA – TUNIA eds. 2006) stanowi bezcenne źródło informacji i wydawało się, że traktując ją jako bazę można będzie podjąć wysiłek opracowania nowej wizji obrządku pogrzebowego KPL. Pierwsze próby w tym zakresie (NOWAK 2009) nie nastrajają jednak zbyt optymistycznie.

Nie ulega wątpliwości, że obrządek ten jest ogromnie zróżnicowany. W sferze traktowania zwłok notujemy praktykowanie, obok dominującej inhumacji, także ciałałpalenia (Nowak 2009, 467–468), które mogło być stosowane częściej, niż by wynikało ze stanu rozpoznania źródłowego. W obrębie tradycji szkieletowej najczęściej składano zmarłego w pozycji wyprostowanej na wznak. Spotyka się jednak również pochówki, w których kości zmarłego, po uprzednim zeszkieletowaniu składano w grobie niezbyt udolnie starając się zachować anatomiczny układ szczątków (Pawłów 3: BARGIEŁ – FLOREK 2006b, 392). Stwierdzono także incydentalnie występujące przypadki krępowania zwłok, odcinania głowy i innych praktyk określanych w literaturze jako „antywampiryczne” (Pawłów 3, Las Stocki D i E: BARGIEŁ – FLOREK 2006b, 392; GAJEWSKI 1953, 167). Pochówki ciałałpalne miały często charakter wtórny – między innymi lokowane były w nasypach grobowców bezkomorowych (np. na stanowiskach Łupawa 2, 15 i 18 – WIERZBICKI 1992, 83–87) (ryc. 3).

Ryc. 3. Łupawa 18, Pomorze Środkowe. Bezkomorowe grobowce megalityczne (według WEBER 1983).

Cmentarzyska KPL są, jak już wspomniano, płaskie, kurhanowe, tzn. grupujące obiekty z nasypami oraz mieszane. Istnieją przesłanki na rzecz hipotezy, że grobowcom z nasypami powinny towarzyszyć groby płaskie. Ich brak na niektórych stanowiskach może być skutkiem zbyt ograniczonej przestrzeni objętej eksploracją. Cmentarzyska, niezależnie od ich typu, znajdują się zwykle w niewielkiej odległości od osiedli. Zdarza się, że cmentarzysko takie graniczy z terenem, na którym stwierdzono pozostałości osadnictwa otwartego (kompleks poganicki: WIERZBICKI 1999), zlokalizowane jest na terenie wcześniejszej osady (Sarnowo 1A: WIKLAK 1983) lub w zasięgu wzroku z osiedlem obronnym (Stryczowice: IWANISZEWSKI 2006). Zawsze jednak istnieje wątpliwość co do współczesności obu typów obiektów. W tym kontekście ciekawie brzmi hipoteza mówiąca, że cmentarzyska, szczególnie „megalityczne”, lokowano na skraju terenów odlesionych wyznaczając pośrednio granicę przestrzeni zagospodarowanej przez daną społeczność (IWANISZEWSKI 2006, 263–265). Zasadniczo cmentarzyska, szczególnie „megalityczne”, lokowano na miejscach nieco eksponowanych w stosunku do położenia powiązanego z nimi osiedla. Cmentarzyska mogą także wchodzić w skład większego, wielofunkcyjnego kompleksu, towarzysząc innym, nie do końca rozpoznany „miejscom kultowym” (Słonowice: TUNIA 2006).

Formy grobów na cmentarzyskach płaskich jak i występujących w obiektach „megalitycznych” są w zasadzie takie same. Najczęściej są to jamy wyłożone kamieniami i (lub) ukryte pod brukiem kamiennym. Zależnie od regionu, do konstrukcji grobu wykorzystywane są otoczaki lub płytki z piaskowca czy wapienia. Jakość tych konstrukcji jest zdecydowanie solidniejsza w grupie południowo-wschodniej KPL, gdzie grób przybiera czasem postać regularnej, prostokątnej skrzyni a dnem i ściankami wyłożonymi płytkami z wapienia. (Kichary Nowe: KOWALEWSKA-MARZĄŁEK – DUDAY – PYŻUK 2006; Stryczowice VII:

MATRASZEK – SAŁACIŃSKI 2006; Dacharzów 1: FLOREK 2006; Pawłów 3: BARGIEŁ – FLOREK 2006b). Dyskusyjna jest kwestia szalowania jam grobowych drewnem. Obok takich obiektów spotyka się także zwykłe groby jamowe z brukiem nakrywającym lub bez niego a nawet, sporadycznie, pochówki w jamach gospodarczych na terenie osad, jednakże z zachowaniem pozostałych reguł obrządku pogrzebowego (FLOREK 2006). Wyjątkowym znaleziskiem jest odkrycie w Pawłowie kilkunastu grobów o charakterze wtórnym, mających formę płytkich wkopów w nasyp dużego grobowca bezkomorowego lub wręcz zwłok ułożonych bezpośrednio na pierwotnej powierzchni gruntu przy zewnętrznej krawędzi nasypu i przysypanych ziemią. O ile dało się to stwierdzić, były to pochówki kobiet i dzieci (Malice Kościelne: BARGIEŁ – FLOREK 2006a).

Wielkość grobów jest zbliżona; mają przeważnie około 2 m² powierzchni, wystarczającej do swobodnego ułożenia zmarłego na wznak. Zdarzają się jednak także obiekty mniejszych rozmiarów, związane zwykle z nietypowym ułożeniem zwłok, sugerującym obrządek dwufazowy lub zawierające pochówki dziecięce.

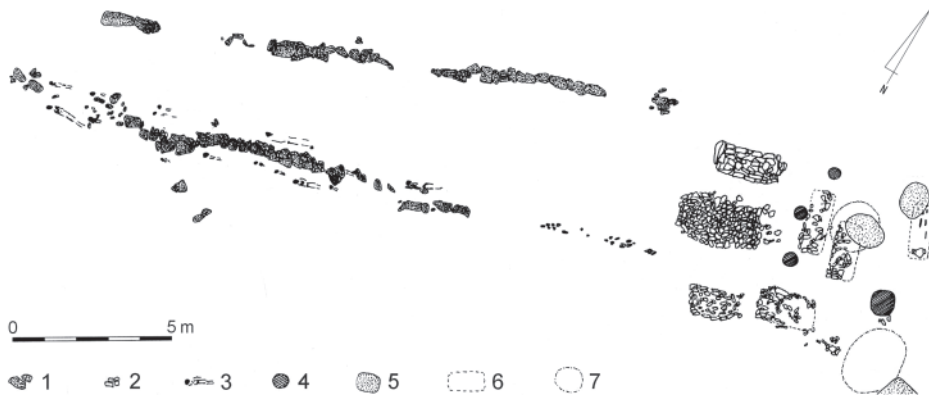
Obiekty z nasypami są bardzo różnorodne. W formie grobowców bezkomorowych z obstawą z eratyków występują na terenie Pomorza, Wielkopolski i Kujaw, Ziemi Chełmińskiej i w nielessowych partiach Dolnego Śląska. Wśród nich najbardziej znane i wielokrotnie opisywane są tzw. grobowce kujawskie, w swej klasycznej formie rejestrowane tylko na Kujawach i przyległych obszarach wschodniej Wielkopolski. Charakteryzują je m. in. znaczne rozmiary (długość przekraczająca 60 m), dość wyraźna dwuczłonowość, używanie bardzo dużych głazów narzutowych do budowy obstawy i brak kamieni w nasypie (JANKOWSKA 1999). Nasyp, budowany z ziemi zgarnianej z okolicy, zawiera często warstwę gleby bagiennej, transportowanej nieraz ze znacznej odległości, która ma tę właściwość, że po wyschnięciu staje się niezwykle twarda, co być może miało jakieś znaczenie praktyczne. W niektórych grobowcach w części czołowej znajdowały się także prostokątne konstrukcje drewniane nie pełniące funkcji komór grobowych, ukryte pod nasypami i podpalane (CHMIELEWSKI 1952; GORCZYCA 1981). Pozostałe grobowce bezkomorowe, występujące w strefie bogatej w odpowiedni surowiec narzutowy, są mniejsze, wyraźnie jednoczłonowe (trapezowate, lub, bardzo rzadko, zbliżone do prostokąta). Te, występujące na Pomorzu, a także prawdopodobnie na Ziemi Chełmińskiej (KUKAWKA – MAŁECKA-KUKAWKA – WAWRZYKOWSKA 2006) mają nasyp kamienno-ziemny oraz czasem występujące we wnętrzu dodatkowe konstrukcje (Łupawa 2: WIERZBICKI 1992) lub układy kamienne, sugerujące podział przestrzeni obiektu na sektory (Karsko: JANKOWSKA 1999, 222). Odkryte ostatnio podobne obiekty na Dolnym Śląsku (WOJCIECHOWSKI 2005) posiadają, jak się wydaje, nasypy czysto ziemne.

Zdecydowanie najciekawszą kategorią obiektów związanych ze sferą sepulkralną są megaksylony. Na razie rejestruje się je na terenach ubogich w materiał eratyczny, głównie w północnej części obszarów wysoczyznowych Polski południowej. Termin „megaksylon” powoli wchodzi do obiegu w literaturze polskiej i nie został jeszcze jednoznacznie zdefiniowany. Chwilowo, jak się wydaje, uży-

wany jest nieraz – podobnie jak (o czym wspomniano wyżej) „grobowiec kujawski” – na określenie wszelkich konstrukcji znacznych rozmiarów, budowanych z użyciem drewna. Sądzę, że bardziej prawidłowe byłoby zawężenie go tylko do drewnianych domów (obiektów zadaszonych) i ewentualnie obiektów o zwartej obstawie palisadowej, z pochówkami ulokowanymi w ich obrębie (przykładowo: megaksylonami byłyby obiekty ze Słonowic, natomiast termin ten nie byłby trafny w wypadku grobowca z Broniszewic, będącego konstrukcją kamiennie-ziemną z drewnianą komorą – przedsionkiem, czy trapezowatego grobowca z Pawłowa, posiadającego oprócz komory nasyp fragmentarycznie szalowany drewnem). Te problemy terminologiczne są jednak trudne do rozwikłania, ponieważ praktycznie wszystkie odkryte dotąd obiekty zawierające elementy drewniane są unikatami (BARGIEŁ – FLOREK 2006b, 397). Drewno jest w nich używane jako materiał zastępczy do budowy obstawy nasypu, bądź jej części. Zdarza się, że palisadowa obstawa łączona jest z ramą budowaną z płyt wapiennych czy piaskowcowych, stanowiącą dodatkowe zabezpieczenie nasypu przed rozsunięciem, czasem zaś poszczególne odcinki obstawy budowane są z różnych surowców. W przypadku takich konstrukcji stosowany jest także termin „pseudomegalit”, co chyba właściwie oddaje intencje budowniczych. Stosunkowo często znajduje się obiekty o obstawie w formie „ramy” z płytek kamiennych, posiadające pod nasypem zadaszone „przedsionki” z drewna, bardzo bliskie chatom spotykanym w podobnym kontekście w grobowcach kujawskich (n.p. Malice Kościelne: BARGIEŁ – FLOREK 2006a). Inny charakter mają wydłużone konstrukcje wykonane całkowicie z drewna, budowane w różnej technice; popularne są ściany palisadowe mocowane w rowach fundamentowych, ale spotyka się też technikę sumikowi-łątkową. Miały najczęściej kształt wydłużonego trapezu z wejściem w szerszej ścianie szczytowej. Wejście to mogło mieć formę otwartego podcienia, krótkiego wewnętrznego korytarzyka lub niewielkiego prześwitu w drewnianej ścianie. Zdarzają się też obiekty prostokątne a także formy zbliżone do rombu o ściętych wierzchołkach (Pawłów stan. 3: BARGIEŁ – FLOREK 2006b). Problemem dość trudnym do rozstrzygnięcia jest kwestia obecności lub braku nasypów w megaksylonach. Propozycje rekonstrukcji tych obiektów są rozbieżne (BĄBEL 2006b). Nie wszyscy akceptują ich warianty wyposażone w dachy, dyskutowany jest także ich ewentualny kształt (dachy płaskie czy dwuspadowe). Autorzy zdają się skłaniać do hipotezy, że megaksylon był wolnostojącym domostwem, nie obsypanym ziemią, z wnętrzem dostępnym stale (?) dla użytkowników (TUNIA 2006, 337), choć śladów takiego pobytu po zakończeniu obrzędów pogrzebowych raczej nie widać. Natomiast grobowce z obstawą palisadową posiadały nasypy ziemne. Także obiekty z przedsionkami miały nasypy obejmujące zapewne również te drewniane konstrukcje – przynajmniej do poziomu dachu. Wnętrza przedsionków były dostępne (w przeciwieństwie do podobnych konstrukcji z grobowców kujawskich – nie noszą śladów celowego podpalenia), nie wykluczone, że użytkowano je długo po pogrzebie i zakończeniu budowy (Broniszowice: BĄBEL 2006b).

Próbując ustalić relacje między obiektami „megalitycznymi” i niemegalitycznymi na poszczególnych stanowiskach można stwierdzić, że z reguły te pierwsze

Ryc. 4. Malice Kościelne 1. Grobowiec „megalityczny” nr. 1 z obiektami towarzyszącymi. 1 – kamienie wapienne; 2 – piaskowiec; 3 – pochówki KPL wkopane w nasyp; 4 – doły postłupowe; 5 – szyby grobów niskowych; 6 – zrekonstruowane zarysy zniszczonych grobów KPL; 7 – zasięg grobów kultury ceramiki sznurowej (według BARGIEL – FLOREK 2006).

są nieco (niewiele) starsze od pozostałych, stając się czasem „miejscami grzebalnymi”, na których lokowano pochówki osób o (w naszej, być może subiektywnej ocenie) niższej pozycji społecznej (Malice Kościelne). Tworzyłyby więc zaczątek terytoriów sepulkralnych respektowanych następnie przez wiele pokoleń (ryc. 4).

Wydaje się, że w grupie dużych obiektów grobowych z elementami drewnianymi należałoby widzieć dwie tradycje. Pierwsza, na którą wskazuje większość autorów, wiąże się z chęcią naśladowania grobowca bezkomorowego z obstawą z głazów narzutowych w warunkach braku odpowiedniego budulca i zdaje się mieć wyraźny związek z impulsami płynącymi z Niżu. Różne zastosowane przy budowie rozwiązania techniczne należy po prostu tłumaczyć inwencją twórczą i umiejętnościami budowniczych. Interesująca może być przy tym obserwacja, że w środowisku grupy południowo-wschodniej powszechna jest tendencja budowy przedsionków, służących zapewne jako miejsce sprawowania jakichś obrzędów. Praktyka ta znana jest z Niżu (n.p. Zberzyn: GORCZYCA 1981), jednak nie jest tu zjawiskiem często spotykanym. Może to rodzić pytanie o źródło inspiracji. Klasyczne megaksylony natomiast chciałyby się wywodzić bezpośrednio od idei „domu dla zmarłego” – domu niemal identycznego w szczegółach jak późnowstęgowy „dom dla żywych”.

Bliższe wyjaśnienie szczegółów obrzędowości pogrzebowej ludności KPL zdaje się na razie przekraczać możliwości archeologa. Znamienne jest, że żaden z uczestników wspomianej na wstępie konferencji, grupującej najlepszych znawców zagadnienia, nie próbował rozwijać tego wątku. Próba syntetycznego ujęcia tego problemu, zawarta w bardzo cennej pracy M. Nowaka (2009, 456–489) sprowadza się do krytycznego przeglądu hipotez w świetle najczęściej przywoływanych koncepcji metodologicznych. Wynika z tego przeglądu, że żadna z obecnych w literaturze propozycji nie może być bez zastrzeżeń zaak-

ceptowana a ryzyko nadinterpretacji przy podejmowaniu tematu jest wyjątkowo wysokie. Najbardziej popularna w literaturze „domogeniczna” koncepcja I. Hoddera (1999), odnosząca się do idei budowy grobowców bezkomorowych ma wiele słabych punktów (JANKOWSKA 2005) a jej główna teza wywodzi się z faktu, że grobowce i długie domy wstęgowe mają zbliżone kształtem zarysy. Przyjęcie tej hipotezy byłoby łatwiejsze, gdyby założyć występowanie w rozwoju obrzędowości pogrzebowej KPL „okresu przejściowego” z konstrukcjami drewnianymi. W tym kierunku zdają się zmierzać poszukiwania A. Kośko (2006, 23) nastawione na identyfikację „miejsc pogrzebowych” wydzielanych przy użyciu jakichś elementów drewnianych typu szałasowego. W dalszym ciągu jednak w rozważaniu hipotezy I. Hoddera trudne do wyjaśnienia są zarówno kwestia przyczyn i przebiegu tej hipotetycznej „transformacji mentalnej”, która doprowadziła do podjęcia trudu budowy megalitów¹, jak i tego, dlaczego sam sposób pochowania zmarłego w społeczności KPL całkowicie odbiega od obyczajów obowiązujących w kulturach wstęgowych i skąd wziął się pomysł budowania „domu” niektórym tylko zmarłym.

Podsumowując powyższe rozważania, które nie są wyczerpujące i mają na celu głównie uświadomienie sobie złożoności problemu, jakim jest obrządek pogrzebowy w zespołach kultury pucharów lejkowatych z terenów ziem polskich, stwierdzić można, że wspomniana kultura miała tę sferę mocno nieuporządkowaną. Obowiązujący rytuał ograniczał się do formy właściwego grobu i pochówku, z licznymi zresztą wyjątkami od reguły, i, zapewne, do odpowiednich, nie zawsze możliwych do identyfikacji archeologicznej, obrzędów towarzyszących². Wydaje się, że wszelkie konstrukcje „monumentalne” powstawały głównie w początkowych stadiach rozwoju KPL na danym terenie, choć coraz częściej pojawiają się głosy, że bardzo wczesne datowanie grobowców kujawskich jest nieporozumieniem. Możemy domniemywać, że pochowanie zmarłego w obrębie obiektu o charakterze monumentalnym mogło mieć związek z jego pozycją społeczną (jest to rozwiązanie najprostsze) lub mogło być kwestią przypadku, jeśli przyjmiemy, że samemu megalitowi przypisane były także inne funkcje społeczne (PIONTEK – WEBER 1987; WIERZBICKI 2006), o czym mogą świadczyć zarówno powiązania cmentarzysk z innymi obiektami „kultowymi” (*temenos* w Słonowicach: TUNIA 2006) czy – wielokrotnie potwierdzone – specyficzne usytuowanie cmentarzysk z budowlami monumentalnymi w przestrzeni osadniczej poszczególnych mikroregionów. M. Nowak (2006, 546) konkluduje, że obrządek pogrzebowy KPL należy uznać za „(...) ,wynałazek’, który dokonany został – z pewnym opóźnieniem – w efekcie pojawienia się dogłębnych zmian w zakresie zachowań ekonomicznych, społecznych, ideologicznych i przestrzennych, jak również w zakresie sposobu pojmowania i widzenia świata (...), element specyficzny, swoisty, który nawarstwił się na dotychczasowe modele kulturowe

¹ Wywody A. Sherratta (1990) w tej kwestii są moim zdaniem mało przekonujące.

² Tu warte zainteresowania są uwagi J. Bąbla (2006a), o używaniu w tych obrzędach środków halucynogennych.

reprezentowane w Europie Środkowej”. Nie można jednak oprzeć się wrażeniu, że w porównaniu z innymi aspektami swojej kultury, które nie mają tak „rewolucyjnego” charakteru, ludność KPL wykazywała w dziedzinie rozwoju duchowego ponadprzeciętną kreatywność i samodzielność, którą trudno wytłumaczyć w świetle obowiązujących poglądów na jej genezę. Być może więc należałoby odczytać tę wypowiedź jako wyraz pewnej kapitulacji w obliczu zjawiska, które nie daje się ogarnąć środkami, będącymi w dyspozycji współczesnego archeologa.

Literatura

- BĄBEL, J. T. 2006a: Środki psychoaktywne w kulturach megalitycznych Europy Środkowej. Zarys problematyki. In: Libera, J. – Tunia, K. (eds.), *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*. Lublin – Kraków, 171–196.
- BĄBEL, J. T. 2006b: Próba rekonstrukcji grobowca megalitycznego ze stanowiska V w Broniszowicach, pow. Ostrowiec Świętokrzyski. In: Libera, J. – Tunia, K. (eds.), *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*. Lublin – Kraków, 271–288.
- BARGIEL, B. – FLOREK, M. 2006a: Cmentarzysko ludności kultury pucharów lejkowatych na stanowisku 1 w Malicach Kościelnych, pow. Opatów. In: Libera, J. – Tunia, K. (eds.), *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*. Lublin – Kraków, 361–384.
- BARGIEL, B. – FLOREK, M. 2006b: Cmentarzysko w Pawłowie, pow. Sandomierz na tle innych podobnych stanowisk kultury pucharów lejkowatych. In: Libera, J. – Tunia, K. (eds.), *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*. Lublin – Kraków, 385–400.
- BURCHARD, B. 2006: Grobowce typu megalitycznego w Zagaju Stradowskim, pow. Kazimierza Wielka. In: Libera, J. – Tunia, K. (eds.), *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*. Lublin – Kraków, 301–306.
- CHMIELEWSKI, W. 1952: Zagadnienie grobowców kujawskich w świetle ostatnich badań. Łódź.
- DABAS, M. – HERBACH, T. – HESSE, A. – MISIEWICZ, K. – TABBAGH, A. 1993: Electromagnetic prospecting at two Polish sites (Słonowice and Milanówek) with the SH3 Slingram device, *Archaeologia Polona* 31, 51–70.
- DOMAŃSKA, L. 2006: Cmentarzysko megalityczne kultury pucharów lejkowatych w Łącku, pow. Inowrocław. In: Libera, J. – Tunia, K. (eds.), *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*. Lublin – Kraków, 289–300.
- FLOREK, M. 2006: Cmentarzyska z grobami „niemegalitycznymi” i pochówki w jamach gospodarczych w obrębie osad w grupie południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych (na zachód od Wisły). In: Libera, J. – Tunia, K. (eds.), *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*. Lublin – Kraków, 407–422.
- GAJEWSKI, L. 1953: *Kultura czas lejkowatych między Wisłą a Bugiem*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, Sec. F4, 1949, 1–194.
- GORCZYCA, K. 1981: Grobowiec kujawski w Zberzynie, woj. konińskie, *Fontes Archaeologici Posnanienses* 30, 1–20.
- GROMNICKI, J. 1961: Grób kultury czas lejkowatych w Stradowie, pow. Kazimierza Wielka, *Sprawozdania Archeologiczne* 12, 11–16.
- HODDER, I. 1999: Megaliths – production and reproduction. In: Beinhauer K.W. et al. (Hrsg.), *Studien zur Megalithik. Forschungsstand und etnoarchäologische Perspektiven*, Weissbach, 29–36.
- IWANISZEWSKI, S. 2006: Megalityczny obrządek pogrzebowy i neolityczny krajobraz w mikroregionie stryczowickim na Wyżynie Sandomiersko-Opatowskiej. In: Libera, J. – Tunia, K. (eds.), *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*. Lublin – Kraków, 259–270.

- JANKOWSKA, D. 1999: Megalithik und Kujawische Gräber. In: Beinhauer K.W. et al. (Hrsg.), Studien zur Megalithik. Forschungsstand und etnoarchäologische Perspektiven, Weissbach, 215–226.
- JANKOWSKA, D. 2005: O pochodzeniu pomorskich grobowców bezkomorowych kultury pucharów lejkowatych, *Folia Praehistorica Posnaniensia* XIII/XIV, 133–146.
- KOŚKO, A. 2006: Grobowce quasimegalityczne w kulturze wczesnoagrarnych społeczności Wysoczyzny Kujawskiej: 4500–2000 przed Chr. In: Libera, J. – Tunia, K. (eds.), *Idea megalityczna w obrzędku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*. Lublin – Kraków, 19–26.
- KOWALEWSKA-MARSZAŁEK, H. – DUDAY, H. – PYŻUK, M. 2006: Kichary Nowe: „megalityczne” konstrukcje grobowe w świetle badań archeologicznych i antropologicznych. In: Libera, J. – Tunia, K. (eds.), *Idea megalityczna w obrzędku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*. Lublin – Kraków, 341–360.
- KRUK, J. – MILISAUSKAS, S. 1999: Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu. Kraków.
- KUKAWKA, S. – MAŁECKA-KUKAWKA, J. – WAWRZYKOWSKA, B. 2006: Grobowce kujawskie na Ziemi Chełmińskiej. In: Libera, J. – Tunia, K. (eds.), *Idea megalityczna w obrzędku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*. Lublin – Kraków, 127–134.
- LIBERA, J. – TUNIA, K. (eds.) 2006: *Idea megalityczna w obrzędku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*. Lublin – Kraków.
- MATRASZEK, B. – SAŁACIŃSKI, S. 2006: Grobowce megalityczne w Stryczowicach, pow. Ostrowiec Świętokrzyski. In: Libera, J. – Tunia, K. (eds.), *Idea megalityczna w obrzędku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*. Lublin – Kraków, 235–246.
- NOWAK, M. 2009: *Drugi etap neolityzacji ziem polskich*, Kraków.
- PIONTEK, J. – WEBER, A. 1987: Bezkomorowe grobowce megalityczne na Pomorzu Środkowym – próba interpretacji, *Folia Praehistorica Posnaniensia* II, 13–34.
- RZEPECKI, S. 2004: Społeczności środkowoneolitycznej kultury pucharów lejkowatych na Kujawach. Poznań.
- SHERRATT, A. 1990: The Genesis of megaliths monumentality, ethnicity and social complexity. Neolithic north-west Europe, *World Archaeology* 22, 147–167.
- SOCHA, K. 2008: Problem wykorzystania drewna w megalitycznym obrzędku pogrzebowym społeczności kultury pucharów lejkowatych. Poznań (maszynopis pracy magisterskiej).
- TUNIA, K. 2006: „Temenos” kultury pucharów lejkowatych w Słonowicach, pow. Kazimierza Wielka. Badania 1979–2002. Trzecie sprawozdanie. In: Libera, J. – Tunia, K. (eds.), *Idea megalityczna w obrzędku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*. Lublin – Kraków, 335–340.
- WEBER, A. 1983: Studia nad obrzędkiem pogrzebowym grupy łupawskiej kultury pucharów lejkowatych. Poznań.
- WIERZBICKI, J. 1992: Cmentarzysko kultury pucharów lejkowatych w Łupawie woj. Słupsk, stanowisko 2. Poznań.
- WIERZBICKI, J. 1999: Łupawski mikroregion osadniczy ludności kultury pucharów lejkowatych. Poznań.
- WIERZBICKI, J. 2006: Megalithy kultury pucharów lejkowatych – czy tylko grobowce? In: Libera, J. – Tunia, K. (eds.), *Idea megalityczna w obrzędku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*. Lublin – Kraków, 87–102.
- WIKLAK, H. 1983: Wyniki badań wykopaliskowych na osadzie i na cmentarzysku kultury pucharów lejkowatych na stanowisku 1A w Sarnowie, woj. wrocławskie, *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna* 30, 167–200.
- WOJCIECHOWSKI, W. 2005: Grobowce megalityczne na przedpolu Sudetów, *Folia Praehistorica Posnaniensia*, XIII/XIV, 161–174.

FUNNEL BEAKER CULTURE FUNERAL RITES – OLD AND NEW PROBLEMS

In all respects the Funnel Beaker Culture (TRB) was intrinsically extremely diverse. Additionally, the range and chronology of particular qualities and cultural attributes do not correspond. Therefore, traditional cultural-chronological formulations should be replaced by different cultural descriptors (see KRUK – MILISAUSKAS 1999). In the last 20 years rescue excavations and non-invasive prospecting methods have produced a large quantity of new data. Unfortunately, the scientific value of the data is often not satisfactory.

TRB funeral rites are one of the most troublesome issues. Until recently this subject, in Polish literature, was limited to the issue of the so called “Kuyavian graves”. They are a special, local form of long barrows without chambers. Frequently (albeit not correctly) both terms are used as synonyms. Lately, objects called ‘megadendrons’ or ‘megaxylons’ have been widely discussed. At least 8 cemeteries of the SE Group of TRB with graves built with wooden elements were excavated in the last decade of the 20th century. A number of previously examined contexts were subsequently reinterpreted. Some authors suggest that TRB also used special “funeral places” with wooden constructions (KOŠKO 2006). The discovery of the first cemetery with long barrows in Lower Silesia (Muszkowice 18) was very surprising as well.

An international meeting held in Igołomia in 2002 (results published in 2006) intended to create a platform to reach an agreement concerning the question of “megaxylons” but this failed. Nevertheless, the conference proceedings (LIBERA – TUNIA eds. 2006) are very useful. A very honest attempt to sum up the problem of TRB funeral rites was made by M. Nowak (2009) who clearly outlined the many associated difficulties.

TRB funeral rites are greatly diversified. Inhumation dominated, but cremation was practiced more often than we previously assumed. The dead were generally placed straight on their back. Cremation burials were often secondary, dug into the mounds of the barrows. The excavated cemeteries are flat, with barrows or mixed. It seems that long barrows were always accompanied by flat graves and the lack of the latter can be due to the limited scope of excavations. Cemeteries were usually located near settlements, but may also exist within larger multi-functional complexes.

The forms of flat graves and those that were part of the ‘megalithic’ constructions are practically the same, namely pits lined with stones (pebbles or slabs) and covered with pavement. Constructions with mounds have different forms. In Pomerania, Great Poland, Kuyavia, Chełmno-Land and in the non-loess zone of Lower Silesia there are long barrows (without chambers) built with the use of erratic blocks. The best known variant is the so called “Kujavian grave”, which occurs only in Kuyavia and the eastern part of Great Poland. In the front part of some long barrows, rectangular timber constructions (‘huts’) were erected; they were not grave chambers.

‘Megaxylons’ occur in regions where erratic blocks are scarce (fig. 1). The term is often used to define all large barrows composed, at least partially, with some timber elements. All known “megaxylons” are unique. They are mostly trapezium shaped and sometimes there is a rectangular timber ‘vestibule’ below the mound (fig. 2).

It seems that in ‘mixed’ cemeteries flat graves occur slightly later than megalithic long barrows or ‘megaxylons’. Individuals, probably of higher social position, were buried in the monumental tombs, although it is possible that such constructions might have also fulfilled other social functions.

Fig. 1. Region of megalithic non-chamber graves. Lined vertically – megalithic non-chamber grave and their imitations with kerbs made of limestone slabs; diagonally – Kujavian graves. Location of “megaxylons”: 1 – Inowrocław 95; 2 – Lublin-Sławinek 2; 3 – Niedźwiedz 1; 4 – Pawłów 3; 5 – Podgaj 7A; 6 – Stonowice 5; 7 – Zagaje Stradowskie; 8 – Łubcze 25; 9 – Miłocin-Kolonia 1; 10 – Łącko 6 (after SOCHA 2008 with amendments).

Fig. 2. Location of graves with timber 'huts' and 'vestibules'. 1 – Broniszowice 5; 2 – Gaj 1; 3 – Malice Kościelne 1; 4 – Obałki 1; 5 – Pawłów 3; 6 – Zberzyn 3; 7 – Leśniczówka 1; 8 – Łącko 6A; 9 – Sarnowo 1; 10 – Wietrzychowice 1; 11 – Karmanowice 35; 12 – Zberzynek 4 (after SOCHA 2008 with amendments).

Fig. 3. Megalithic non-chamber graves from Łupawa 18, Central Pomerania (after WEBER 1983).

Fig. 4. Malice Kościelne 1. 'Megalithic' grave No. 1 with adjoining objects. Legend: 1 – limestone; 2 – sandstones; 3 – burials dug into the mound; 4 – postholes; 5 – shafts of Corded Ware Culture (CWC) graves; 6 – reconstructed outlines of destroyed TRB graves; 7 – ranges of CWC graves (after BARGIEŁ – FLOREK 2006).

Dobrochna Jankowska
Uniwersytet im. A. Mickiewicza
Instytut Prahistorii
ul. Św. Marcin 78
61-809 Poznań
Polska

